

[Inici](#) | [Presentació](#) | [Instruccions autors](#) | [Call for papers](#) | [Indexada a](#) | [Arxiu](#)

Cerca (<http://temaria.net/simple.php?origen=1575-5886&idioma=ca>)

Eduard Toda, de bibliòfil i mecenes de biblioteques a mestre de bugada de papers

[\[Versión castellana\]](#)

 ASSUMPCIÓ ESTIVILL RIUS
Facultat de Biblioteconomia i Documentació
Universitat de Barcelona
estivill@ub.edu

Opcions

 [PDF](#) [<meta />](#)

[Metadades](#)

Resum

En el setanta-cinquè aniversari de la mort d'Eduard Toda, que va ser diplomàtic, egiptòleg, escriptor i historiador, que va redescobrir i divulgar l'alguerès, que va reconstruir i restaurar Escornalbou i Poblet, que va compilar bibliografies i va ser un bibliòfil i un mecenes exemplar, s'analitza en primer lloc aquest darrer aspecte de la seva activitat que va contribuir a enriquir les biblioteques i els arxius del país. A continuació es presenta la seva relació amb l'Escola de Bibliotecàries que es va iniciar gràcies al lligam que havia establert amb la Biblioteca de Catalunya amb les seves generoses donacions de materials bibliogràfics. A partir de la documentació conservada a l'arxiu de l'antiga Escola de Bibliotecàries, es mostren les distintes facetes d'aquella relació: les excursions a Escornalbou que es complementen amb tot un recorregut cultural, les estades de les alumnes a Poblet on col·laboren en l'organització de la biblioteca pobletana, la introducció de les classes de restauració en el pla d'estudis de la carrera, la posada en marxa d'un laboratori de restauració que, per moltes dècades, compartiran l'Escola i la Biblioteca de Catalunya, etc. Certament, els vincles de Toda amb l'Escola es van caracteritzar per un afecte mutu i algunes de les activitats que va promoure amb les alumnes van contribuir a donar a l'Escola aquell toc d'"especial" que va tenir en els anys trenta.

Resumen

En el septuagésimo quinto aniversario de la muerte de Eduard Toda, que fue diplomático, egiptólogo, escritor e historiador, que redescubrió y divulgó el algerés, que reconstruyó y restauró Escornalbou y Poblet, que compiló bibliografías y fue un bibliófilo y un mecenas ejemplar, se analiza, en primer lugar, este último aspecto de su actividad que contribuyó a enriquecer las bibliotecas y los archivos del país. A continuación se presenta su relación con la Escuela de Bibliotecàries que se inició gracias al vínculo que había establecido con la Biblioteca de Catalunya con sus generosas donaciones de materiales bibliográficos. A partir de la documentación conservada en el archivo de la antigua Escola de Bibliotecàries, se muestran las distintas facetes de aquella relación: las excursiones a Escornalbou que se complementan con todo un recorrido cultural, las estancias de las alumnas en Poblet, donde colaboran en la organización de la biblioteca pobletana, la introducción de las clases de restauración en el plan de estudios de la carrera, la puesta en marcha de un laboratorio de restauración que, por muchas décadas, compartirán la Escola y la Biblioteca de Catalunya, etc. Los vínculos de Toda con la Escola se caracterizaron por un afecto mutuo y algunas de las actividades que promovió con las alumnas contribuyeron a darle aquel toque de "especial" que tuvo en los años treinta.

Abstract

Diplomat, Egyptologist, writer and historian, Eduard Toda is remembered as the man who rescued the Algerese dialect of Catalan from oblivion and who helped rebuild the monastery libraries of Escornalbou and Poblet. On the occasion of the seventy-fifth anniversary of his death, this paper reviews Toda's book collecting activities, his general love of books and his outstanding work as a benefactor of libraries, which together contributed to enriching our country's book heritage. The paper then turns to Toda's relationship with the school for librarians the Escola de Bibliotecàries, which was founded thanks to his donation of a number of book collections to the Library of Catalonia. As recorded in the archives of the old Escola, this relationship was based on a number of different activities: Toda's trips to Escornalbou, which also provided an opportunity for cultural study; his organization of periods of residence for student librarians at Poblet to help rebuild the monastery's library; his creation of classes in book restoration in degree courses in librarianship; and the creation of a workshop for restoring library materials, which for many decades helped to link the Escola and the Library of

Catalonia. Finally, as the article shows, Toda's ties with the Escola de Bibliotecàries were reinforced by the mutual affection existing between him and the school as well as by the activities he organized with its students, which gave the school its singular nature as a place of study during the 1930s.

Paraules clau: Biblioteques privades, Toda, Eduard, Escola Superior de Bibliotecàries de Barcelona, Catalunya, Biografies, Centres universitaris, Història, Professors, Història de les biblioteques, Donacions, Mecenatge, Monestir d'Escornalbou

Keywords: Private libraries, Toda, Eduard, Escola Superior de Bibliotecàries de Barcelona, Catalonia, Biographies, Universities, History, Lecturers, Library history, Donations, Patronage, Monestir d'Escornalbou

Rebut: 29/06/2016. Acceptat: 20/09/2016.

1 Introducció

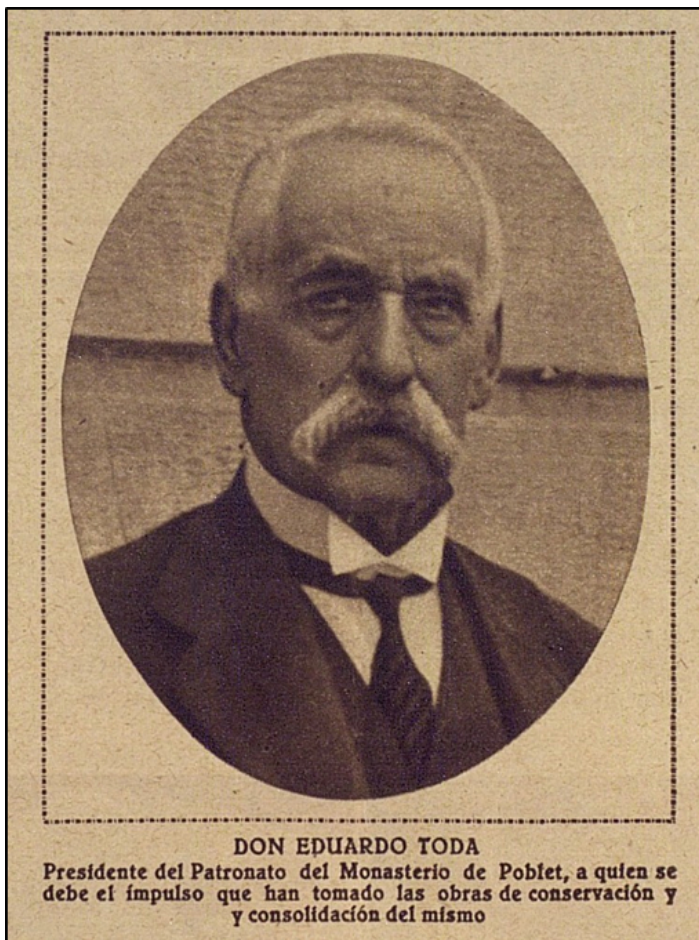
Enguany es commemora el 75è aniversari de la mort d'Eduard Toda i, per recordar l'efemèride, s'ha organitzat un bon nombre d'activitats que ha de servir per aprofundir en l'estudi de la personalitat diversa i seductora del personatge, amb conferències, exposicions, reportatges i articles.¹ A més, a part de la bibliografia que generarà la celebració, hi ha un bon nombre de fonts per conèixer la vida i l'activitat d'aquest reusenc il·lustre que va recórrer mig món i que va exercir de diplomàtic, d'egiptòleg, d'escriptor i d'historiador, que va redescobrir i divulgar l'alguerès, que va reconstruir i restaurar Escornalbou i Poblet, que va compilar bibliografies i va ser un bibliòfil i un mecenes exemplar i que va introduir l'ensenyament de la restauració de llibres a l'Escola de Bibliotecàries —una llista de dedicacions que, amb poc esforç, es podria allargar molt més.² Així doncs, atesa la informació disponible, passaré per alt la biografia del personatge i em centraré en les activitats que més l'apropen a les biblioteques; és a dir, parlaré de Toda com a bibliòfil i mecenes de biblioteques i de la seva relació amb l'Escola de Bibliotecàries.

2 Eduard Toda, bibliòfil i mecenes de biblioteques

Etimològicament, el terme *bibliofília* fa referència a l'estima o l'afecció pels llibres; a la pràctica —i segons la defineix el *Diccionari de la llengua catalana*— el significat corrent de la paraula es limita a aquesta afició aplicada principalment a col·leccionar i/o a publicar llibres rars i preciosos. La bibliofília floreix amb l'humanisme, i a Catalunya, on des de l'inici havia tingut bons representants, ressorgeix amb força el darrer terç del segle XIX de la mà dels homes de la Renaixença i de la seva tasca de recuperació de la cultura catalana. Segons Aitor Quiney (2005), Marià Aguiló és el pare de la bibliofília catalana erudita, i ho és en el doble vessant que caracteritza molts dels bibliòfils de l'època: com a editor que recupera el bon gust en les arts del llibre amb belles edicions de bibliòfil i com a col·leccionista. La biblioteca que aplegà, de més de quatre mil volums —llibres i manuscrits que representen la producció bibliogràfica catalana des del segle XIV a inici del XX—, va ser adquirida el 1908 per l'Institut d'Estudis Catalans i va ser el fons inicial de la seva biblioteca que, el 1914, es convertia en Biblioteca de Catalunya. Per la seva banda, Ramon Miquel i Planas és, d'acord amb Quiney, el bibliòfil per excel·lència per la seva dedicació plena al llibre des de tots els vessants —com a editor, traductor, empresari, bibliògraf, historiador de la llengua i la literatura catalanes... Entre mig d'aquestes dues figures senyeres hi ha tota una colla de bibliòfils que, o bé presenten les dues vessants d'editors d'edicions belles i acurades i de col·leccionistes de llibres rars i preciosos o bé es limiten a la segona activitat. Eduard Toda pertany principalment a la darrera categoria, tot i que també va donar suport a la impremta Vidal Güell, regentada per Plàcid Vidal, i va destacar com a autor de dos repertoris bibliogràfics: la *Bibliografía española de Cerdeña* (1890), que el 1897 obté un premi de la Biblioteca Nacional de Madrid, i la *Bibliografía española d'Itàlia* (1927–1931), totes dues basades, en part, en col·leccions que havia aplegat en les estades a Itàlia i els viatges per Europa.

Figura 1. Retrat d'Eduard Toda publicat a *El Día gráfico* (1933) (Biblioteca de Catalunya, ms. 4567–4569)

La biblioteca que Toda va reunir al castell d'Escornalbou, que havia comprat cap a 1907, va desvetllar l'admiració dels seus coetanis. El *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* de 1923 (vol. 6, p. 395) s'hi refereix en els termes següents: "Sembla impossible haver pogut reunir en vida d'home, una llibreria tan formidable com la que ha format el simpàtic N'Eduard Toda. Catorze peces del seu palau-castell d'Escornalbou apareixen sempre plenes, malgrat la seva liberalitat que constantment les buida". Joan Ruiz i Porta, en un article de 1927, diu que aquella biblioteca era "una de las más admirables de España" (p. 28), i Josep Pla (1975, p. 75), que l'havia vist i admirat, la qualifica de "fenomenal", "una de les més grans biblioteques particulars de Catalunya". Els diversos estudiosos que s'hi han aproximat calculen que el nombre de peces que contenia anava dels 60.000 volums que, pel cap baix, anota Jordina Gort (2015), a les gairebé 80.000 peces que li calculava Joan Ruiz i Porta cap al 1927; el 1920 Jordi Rubió ja parlava de més de 60.000 volums (Fontanals; Losantos, 2007, p. 154); per tant, és molt possible que arribés a sobrepassar aquesta xifra. Tanmateix, precisar-ne més l'embarum és una tasca impossible per diverses raons: d'una banda, la biblioteca era un ens extraordinàriament dinàmic, de manera que molts dels llibres i documents que hi entraven constantment hi feien parada curta abans de ser enviats a les biblioteques i arxius que, des de final del segle XIX i fins entrada la dècada dels anys trenta, van anar rebent les generoses donacions de Toda; de l'altra, els diferents tipus documentals que s'hi aplegaven no en facilitaven el recompte, des de llibres, fullets i revistes, fins a estampes i gravats, i a papers personals (propis i de tercers, com els d'Alí Bei) i als documents d'arxiu pobletans que Toda va organitzar, classificar i relligar abans d'instal·lar-los a Poblet. A hores d'ara, reconstruir aquella magna biblioteca és una tasca impossible, ja que, per voluntat del propietari, es va dispersar molt. A més, els mètodes d'ingrés i inventari no eren, amb alguna excepció, tan sistemàtics com ho van ser després i sovint en les entitats receptores no queda constància escrita de

la procedència dels fons que va donar i, si bé a partir de 1913, Toda té diversos ex-libris, són molts els llibres de la seva propietat que no l'exhibeixen.

Dissortadament, els catàlegs en línia actuals només deixen constància, en la majoria dels casos, de la presència d'ex-libris, però no han codificat la informació bibliogràfica de manera que es puguin recuperar com a conjunt els fons que constitueixen aquests llegats antics.³

Figura 2. Una de les sales de la biblioteca d'Escornalbou (*Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, vol. 6, 1920–1922)

Figura 3. Sala de treball de Toda a la biblioteca d'Escornalbou (*Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, vol. 6, 1920–1922)

Jordina Gort (2015) parla, a la seva tesi, de la biblioteca de Toda, del contingut i dels autors, principalment estrangers, que més el van influir. Sense entrar en els detalls que estudia l'autora, val la pena destacar algun tret del fons bibliogràfic tot assenyalant allò que aporta de nou respecte a les col·leccions d'altres bibliòfils. En primer lloc, la biblioteca de Toda no se centra, com és habitual en altres col·leccionistes del país, en els impresos sortits de les premses catalanes i espanyoles, sinó que inclou majoritàriament llibres publicats a Itàlia, als Països Baixos, al Regne Unit, a França i a altres països europeus, i hi dominen les llengües estrangeres —això vol dir que els seus donatius han enriquit les nostres biblioteques amb uns fons que, altrament, difícilment hi haurien ingressat. A més, una part important del fons no respon a un mer afany col·leccionista, sinó que es basteix a partir dels interessos personals del propietari, de les seves preferències lectores; per això, abasta una àmplia mostra de matèries —llibres d'història i de geografia, d'etnologia i de costums, de biografies, memòries i relats personals i també de literatura, sobretot europea i nord-americana. En aquest gran segment de la col·lecció no hi mancaven els llibres rars i preciosos, però una part important de les edicions de bibliòfil que Toda posseïa es concentrava principalment en dues de les col·leccions que van anar a parar a la Biblioteca de Catalunya, i que són les que representen més fidelment el tipus de col·lecció de bibliòfil habitual, la que se circumscriu a un tipus concret de document, als impresos d'un lloc, a una matèria concreta... Em refereixo a la Col·lecció Elzeviriana i a la Bibliografia Espanyola d'Itàlia. Una gran part de la primera va entrar a la Biblioteca entre 1920 i 1922 i consta de més d'un miler d'edicions dels segles XVI, XVII i XVIII dels Països Baixos —algunes de molt preuades—, dels tallers dels Elzevier i els Plantin, entre d'altres.⁴ La segona va ingressar a mitjan dels anys trenta, quan Toda va tenir enllestit el repertori del mateix títol que publica en cinc volums entre 1927 i 1931; en aquest cas, es va tractar d'una compra i no d'un donatiu, ja que, amb la fallida dels bancs de Catalunya i de Reus, Toda havia perdut part de la seva fortuna i necessitava capital per mantenir el nivell de vida a què estava acostumat i, sobretot, per continuar enriquint amb els seus cabals el patrimoni pobletà.⁵ La col·lecció inclou més de 3.000 volums dels més de 6.200 descrits en el repertori, i consisteix en llibres d'autors espanyols impresos a Itàlia, traduccions italianes d'obres espanyoles i obres italianes sobre Espanya.⁶ L'objectiu de la bibliografia és testimoniar la influència catalanoaragonesa i espanyola en el territori italià i, en paraules de Pla (1975, p. 82), és un "autèntic monument a les relacions italo-espanyoles". La col·lecció no es va catalogar fins a la postguerra, quan, instal·lada a l'antic Hospital de la Santa Creu, la Biblioteca de Catalunya va disposar d'espai per allotjar-la.

Figura 4. Antiga sala Toda a la Biblioteca de Catalunya amb la Col·lecció Bibliografia Espanyola d'Itàlia (Fontanals; Losantos, 2007)

Des del primer destí diplomàtic, Toda manifesta una singular dèria col·leccionista que consisteix a adquirir una gran diversitat de peces museístiques per cedir-les, tot seguit, a institucions públiques. En l'estada a l'Extrem Orient aplega una col·lecció de monedes i medalles de més de 15.000 unitats que s'integren al Museo Arqueológico Nacional; de les excavacions a Egipte procedeixen nombrosos objectes —incloses vuit mòmies— que passen a formar part del Museo Arqueológico i de la Biblioteca Museu Balaguer de Vilanova; de les estades a Sardenya, a més d'una bona col·lecció de llibres, també porta vestits típics de l'illa que dona al Museu de Vilanova, els papers de l'explorador català Domènec Badia —conegut com *Allí Beí*—, que cedeix a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, i les actes dels parlaments sards, que diposita en el Congrés dels Diputats, que li havia fet l'encàrrec de localitzar la documentació.⁷ No es pot negar que Toda tenia un sisè sentit per trobar aquesta mena de materials i, sobretot, tenia mà esquerra per aconseguir-los —per aquelles dates encara era habitual omplir les sales dels grans museus amb peces d'una procedència que avui seria qüestionable.

A part d'una mòmia i altres artefactes, la Biblioteca Museu de Vilanova va ser segurament la primera institució que va rebre una important donació de llibres i documents del diplomàtic. Inaugurada l'octubre de 1884, l'entitat havia estat creada per Víctor Balaguer per posar a disposició del públic les seves col·leccions d'art, arqueologia, etnologia, de llibres, etc., i fer realitat les idees de regeneració i de progrés en què es fonamentava el seu pensament. Toda, bon amic de Balaguer des dels anys d'estudiant a Madrid, fa aportacions importants al projecte del mecenes: hi ha constància que el 1888 dona una quantitat important de llibres i documents —inclosos manuscrits propis— i que, ja instal·lat a Londres, en la dècada següent continua amb les deixes de llibres i d'objectes a l'entitat. Fort i Cogul anota que el donatiu de Toda és el més important després de l'aportació de Víctor Balaguer; tanmateix, com en altres casos, el volum de llegat és molt imprecís.⁸

El Centre de Lectura de Reus també es va veure afavorit pels donatius de Toda que, des de 1870, estava molt lligat a la institució, primer com a redactor d'*El Eco del Centro de Lectura* i després com a col·laborador de la *Revista del Centro de Lectura*. Quan el 1916 Evarist Fàbregas compra l'actual edifici de l'entitat, Toda regala 10.000 pessetes per a les obres de restauració i 2.000 llibres de literatura estrangera per a la biblioteca (Anguera, 1977, p. 131).⁹ En els anys vint i trenta va ser vocal de la Junta de Museus de l'entitat i va continuar col·laborant a la *Revista del Centro de Lectura*. En la part material també va cedir moltes peces per al Museu del Centre i va ajudar al sosteniment de la biblioteca fent-se càrrec, a inici dels anys vint, del sou de Plàcid Vidal, auxiliar de la biblioteca que estava casat amb Amèlia Güell, cosina de Toda.

La Biblioteca de Catalunya va ser la més beneficiada per les donacions del mecenes, que van començar quan encara era la biblioteca de l'Institut d'Estudis Catalans. Així, en l'exposició amb què es va celebrar la seva inauguració com a biblioteca pública el 28 de maig de 1914, hi figura un dels seus donatius: una carta autògrafa de l'emperador Carles V, adreçada als consellers d'Oristany (Sardenya), en la qual renuncia a la Corona d'Aragó a favor del seu fill Felip —una peça que la Biblioteca valorava, ja que l'exhibia al costat de tresors com les *Homilies d'Organyà*; el *Cançoner Gil*; el primer esborrany de *L'Atlàntida* de Verdaguer; els *Rudimenta grammatices* de Perotus (Tortosa 1477), que era el primer llibre estamat a Catalunya; els únics fulls que resten del *Tirant* publicat a Barcelona el 1497 (per Pere Miquel i Diego Gumiel), etc. (*Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, vol. 1, núm. 2, 1914, p. 127–128, 131). Residint ja a Escornalbou, a inici dels anys vint, envia molts més donatius a la Biblioteca: a més de la Col·lecció Elzeviriana, aquells anys hi ingressen fins a uns 14.000 volums més. El *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* (vol. 6, 1920–1922, p. 401–403) dedica força espai a les col·leccions del mecenes i a resumir-ne els donatius. Hi destaquen els títols emblemàtics de revistes angleses, franceses i holandeses, els llibres de biografia, de memòries i de relats personals, que van obligar a construir "més de 80 metres lineals de prestatgeria metàl·lica", la literatura anglesa i la italiana en edicions precioses, les obres de bibliografia, les històriques i sobre fets militars, els tractats de jocs i d'esports, els llibres sobre teologia protestant, etc.

En el mateix volum 6 del *Butlletí* (p. 402–403) també es mencionen les donacions destinades a la biblioteca benedictina de Montserrat i a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. La primera va rebre uns 9.000 volums, entre els quals hi havia biografies eclesiàstiques, llibres de teologia, d'història de les

missions, del protestantisme..., i la biblioteca de la cartoixa d'Escaladei, que Toda havia recuperat.¹⁰ L'Arxiu, per la seva banda, va acollir inicialment els papers d'Alí Bei i les edicions de les seves obres, així com una "envejable col·lecció de llibres i relacions estrangeres de viatges per Espanya". Bon amic d'Agustí Duran i Sanpere, que n'era l'arxiver, Toda va anar traspasant caixes de material a l'Arxiu des de 1922 fins als anys trenta i completava la col·lecció d'Alí Bei a mesura que n'adquiria noves edicions —la correspondència publicada de Toda a Duran deixa constància del degoteig de materials (Gonzalvo, 2001). Les xifres del llegat, que també incloïa una col·lecció de llibres anglesos i francesos sobre Espanya i una quantitat important d'estampes i gravats, varien segons l'autor que en parla, però probablement estaven pel voltant dels 7.000 llibres, uns 6.000 gravats amb retrats de personatges il·lustres i una bona col·lecció de retrats fotogràfics de personatges del món de la cultura, la noblesa, i de tipus populars.¹¹

Figura 5. Antiga sala Toda a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona ("Col·lecció de postals, Fons Joan Gómez Escofet", Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Biblioteques)

Els donatius todians van enriquir altres biblioteques: la Provincial de Tarragona, que segons Ruiz i Porta (1927, p. 28) va rebre uns 2.000 volums, si bé no hi ha documentació que confirmi el volum de la deixa i, de fet, probablement va ser la biblioteca popular d'aquella ciutat la que va acollir els donatius de Toda;¹² la Biblioteca de l'Il·lustre Col·legi d'Advocats de Barcelona, que, segons alguns autors, va rebre uns 7.000 o 8.000 volums, dels quals només es pot confirmar la procedència de poc més de 1.500 peces de temàtica jurídica¹³ i, amb donatius més petits, la Biblioteca del Seminari de Barcelona, la del Centre Excursionista de Catalunya, etc.

Finalment, no van ser menors els esforços que el mecenes va dedicar a la tasca impossible de refer la biblioteca i l'arxiu dels monjos de Poblet abans de l'exclaustració de 1835. Entre el retorn de la Xina i l'anada a Egipte, cap a 1883, va treballar amb la part de l'arxiu que es conservava a la Real Academia de la Historia i en va publicar els índexs a la revista *El Excursionista* (1884). Posteriorment, des d'Escornalbou i Poblet, continua treballant per refer la documentació i el fons bibliogràfic dels monjos a partir de la compra de materials pobletans, que és capaç de localitzar amb la seva sagacitat, o amb la cessió per part de particulars o de les institucions on havien anat a parar que aconsegueix amb els seus dots diplomàtics. Va tenir més èxit amb la primera estratègia que amb la segona, ja que si bé va aconseguir cessions importants de particulars i alguna documentació de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i del Museu Arqueològic de Tarragona, va fracassar a l'hora de recuperar la documentació existent a l'Archivo Histórico Nacional, els llibres de l'abat Delgado que hi havia a la Biblioteca Nacional de Madrid, o el mig miler de volums de la biblioteca de Pere Antoni d'Aragó dipositats a la Biblioteca Provincial de Tarragona. Les cartes de Toda a Duran i Sanpere en els anys trenta inclouen moltes referències a la tasca empresa per refer la biblioteca i l'arxiu, els donatius que rep, les gestions que fa, el seu interès per anar recuperant parts de la magnífica biblioteca de més de 4.000 volums que el virrei de Nàpols, Pere Antoni d'Aragó, havia deixat a Poblet el 1678 i que ara estava dispersa..., i li parla també de com les alumnes de l'Escola de Bibliotecàries van en tandes a Poblet per ajudar-lo en la catalogació de la biblioteca (Gonzalvo, 2001). El desembre de 1933 Toda ja havia traslladat al monestir la biblioteca pobletana que tenia a Escornalbou; contenia uns 10.000 documents i continuaria creixent en els anys següents. A part dels documents antics que havia reunit, també tenia una secció moderna per a l'estudi de Poblet, i un arxiu de fotografies que havia iniciat amb Joaquim Guitert i altres col·laboradors (Fort i Cogul, 1975, p. 255–258). La formació de la biblioteca i l'arxiu, juntament amb la restauració monàstica, també obra de Toda, va contribuir, com diu Jordina Gort (2015, p. 187), a la restauració espiritual del monestir, que se sumava a la restauració material, el seu projecte més reconegut.

En concloure la carrera diplomàtica, Eduard Toda havia acumulat una gran quantitat de medalles i condecoracions en reconeixement de la seva tasca i de les moltes missions i negociacions en què havia participat.¹⁴ Les biblioteques i els arxius amb qui va ser tan generós, també li van correspondre amb diversos honors: va ser nomenat membre corresponent de la Secció de Ciències de l'Institut d'Estudis Catalans, membre del Patronat de la Biblioteca de Catalunya, col·legiat honorari de l'Il·lustre Col·legi d'Advocats de Barcelona; l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona li va dedicar una sala, i també ho va fer la Biblioteca de Catalunya que li retia un homenatge el 1942, l'any de la seva mort, per a inaugurar-la. Però la glòria terrenal és efímera, i aquestes dues sales de Toda ja fa un temps que van desaparèixer.

Aprofitant el 75è aniversari de la mort del mecenes, les biblioteques amb què va ser tan altruista haurien de fer algun gest per recordar-lo de manera més perdurable.

3 Eduard Toda i l'Escola de Bibliotecàries

Les bones relacions de Toda amb la Biblioteca de Catalunya, de qui va rebre les donacions quantitativament més importants i d'un valor patrimonial indubtable, li van obrir les portes de l'Escola Superior de Bibliotecàries encara en l'etapa de la Mancomunitat. Certament, comparada amb altres capítols d'una vida tan interessant com la seva, la intervenció a l'Escola no passa de ser un episodi menor; tanmateix, va tenir certa transcendència per a la institució, ja que va significar la introducció d'una assignatura nova en el pla d'estudis, dedicada a la restauració de llibres i documents, i la posada en marxa d'un laboratori de restauració que, poc després, va compartir amb la Biblioteca de Catalunya. Per a Toda, la relació amb aquell bé de déu de noies alegres que l'apreciaven de cor devia ser també una bona experiència, ja que les va anar invitant al castell any rere any; així mateix, en valorava la feina perquè es va refiar de la seva ajuda en la tasca d'elaborar la *Bibliografia espanyola d'Itàlia* i de catalogar la biblioteca de Poblet. També és una mostra del respecte que li mereixien les bibliotecàries la felicitació que envia al seu bon amic Duran i Sanpere en el naixement de la segona filla: "Are, naturalment, a una de las duas la deurieu fer bibliotecària" (Gonzalvo, 2001, carta 20, p. 47).

A l'arxiu de l'antiga Escola de Bibliotecàries hi ha una primera referència indirecta a Toda en una carta de Jordi Rubió, director de la Biblioteca de Catalunya i professor de l'Escola, a Lluís Segalà, que n'era el director, en què li comunica que s'ha de desplaçar a Escornalbou per assumptes de la Biblioteca i que, per tant, no podrà atendre les properes classes (11 de desembre de 1920).¹⁵ El document és de final de 1920 quan, instal·lat al castell, començaven les quantioses donacions de Toda a la Biblioteca. La notícia següent és una carta de Toda, de 6 de febrer de 1923, a Jaume Massó i Torrents en què li agraeix que, per ofici de l'Escola, l'hagi invitat a donar una conferència a les noies bibliotecàries. Li diu que li sembla més interessant parlar de bibliofília que de bibliografia, i "no tan sols per sa part anecdòtica, com per l'exposició dels esforços que demana la reunió d'una biblioteca"; és a dir, amb molt de criteri, Toda creu que a les alumnes els pot ser útil que els parli de la formació de col·leccions. En la resta de la carta, acaba de perfilar els punts de la xerrada posant èmfasi en els bibliòfils espanyols que van reunir bones col·leccions, algunes de les quals van anar a raure a Catalunya.

Toda dona una primera conferència a l'Escola el dijous 22 de març de 1923. I diu molt del seu caràcter afable, després i acollidor que en l'afectuosa carta d'agraïment a Segalà després de la xerrada, ja li ofereixi unes prestatgeries per a l'Escola així com alguns llibres que li podrien interessar per a la biblioteca de la institució. Per fer-ne la tria creu que és oportú que ell mateix, "amb un parell de noyas, pugessen aquí [a Escornalbou] y fessen lo treball. No'ls pesarà, doncs lo temps es agradable y no s'está malament al vell castell" (12 d'abril de 1923). El dissabte 2 de juny de 1923 sortia la primera expedició bibliotecària a Escornalbou; en formaven part Lluís Segalà, Ramon d'Alòs-Moner, que era professor de l'Escola i adjunt de la Biblioteca de Catalunya, la bibliotecària Josefina Coll i Alentorn i les alumnes de tercer curs Aurèlia Sabanés i Maria d'Abadal. No hi ha testimonis gràfics d'aquesta primera excursió, però sí que n'hi ha d'escrius: en una carta a Pau Font de Rubinat (25 de maig de 1923), Segalà li diu que, en passar per Reus de camí cap al castell, li agradaria saludar-lo i que els ensenyés la "seva interessantíssima biblioteca, ço que serà una excel·lent lliçó pràctica per a les alumnes..."; així mateix, Plàcid Vidal (1972, p. 77) es fa ressò, en un to molt carrinçol, de l'anada a Escornalbou i del pas de la comitiva pel Centre de Lectura: "Feia bonic de veure el catedràtic Lluís Segalà amb les seves alumnes, bell estol de noies com flors vivents en l'esclat de la il·lusió, amb l'anhel d'enriquir la florida de llurs coneixements i de consolidar els fruits de la cultura que l'estudi iniciava".

Probablement els anys 1924 i 1925 no hi hagué cap excursió a Escornalbou. A part que no se'n conserva documentació, el curs 1923–1924 hi hagué un daltabaix a les escoles del recinte de la Universitat Industrial que acabà amb la destitució de 150 professors com a conseqüència dels canvis polítics esdevinguts a la Mancomunitat arran del cop d'estat de Primo de Rivera. A final d'aquell curs, l'Escola de Bibliotecàries es va quedar sense el professorat que li havia donat prestigi: Jordi Rubió, Lluís Nicolau d'Olwer, Carles Riba, Rafael Campalans, Jaume Massó i Torrents, Ramon d'Alòs-Moner, Manuel de Montoliu i Maria Lois abandonen el centre, i només hi resten, el director, Lluís Segalà, el professor Josep Martí i Sàbat —fill de l'escriptor reusenc Josep Martí i Folguera—, la secretària Petronel·la Tuca i la professora auxiliar Consol Pastor. El curs següent, amb la Mancomunitat en procés de liquidació, l'Escola, amb un professorat nou i bastant anodí, estigué immersa en una reestructuració que la va apartar dels principis tot convertint-la en l'Escola Superior para la Mujer —un batibull d'ensenyaments entre els quals hi havia la carrera de bibliotecària, arxivera i funcionària. Per aquestes circumstàncies, és molt possible que aquell any tampoc no es donessin les condicions per organitzar l'excursió a Escornalbou. L'estada al castell no es reprèn segurament fins al 1926 i tindrà continuïtat, amb alguna variant, fins a 1932, que és quan Toda ja havia traslladat la seva residència a Poblet per dirigir la restauració del monestir com a president del Patronat; això, juntament amb el fet que mig s'havia arruïnat, van ser les causes probables de la interrupció d'aquells sojorns al castell.¹⁶

Figura 6. Toda dalt de "la tartaneta de montanya en la qual caben 4 personas grossas o 6 primas" camí del castell (1931, Fons Joana Casals, AFB)

Durant els anys de l'Escuela Superior para la Mujer, les excursions a Escornalbou de les alumnes que estudiaven la carrera de bibliotecària segueixen un patró ben definit que es pot resseguir en la documentació que en resta. L'estada durava entre quatre i sis dies i de vegades hi pujaven les alumnes de segon curs i les de tercer en dos grups separats. Dels comptes conservats a l'arxiu de l'Escola es dedueix que el viatge anava a càrrec de la Diputació, des dels bitllets de tren fins a les factures de l'hotel i els restaurants de Reus i Tarragona, on es parava per visitar les biblioteques d'aquestes poblacions, i també els viatges en autobús o taxi quan la sortida s'ampliava amb la visita a la biblioteca de Valls i als

monestirs de Poblet i Santes Creus, com és el cas de les excursions de 1928 i 1929. Així mateix, la relació de despeses del curs 1926–1927 mostra que els materials i estris emprats en les pràctiques de restauració que els feia Eduard Toda durant l'estada els pagava l'Escola. Ara bé, mentre estaven al castell les alumnes i els professors que les acompanyaven —unes deu o dotze persones— eren hostes del seu senyor; l'Escola només pagava 25 i 10 pessetes de propina, respectivament, al personal del servei i als mossos que feien el trasllat dels viatgers de l'estació al castell i a la inversa. En arribar a l'Argentera, la comitiva trobava "la tartaneta de montanya en la qual caben 4 personas grossas o 6 primas, y además 2 o 3 animals de sarria per a los bagatjes y si alguna noya vol anar a cavall" (carta de Toda, 13 de maig, 1926). Entre els professors que en els anys vint pugen al castell hi ha Manuel Ramos, José M. Núñez Jover i mossèn Jaume Barrera, bon amic de Toda i bibliotecari del Seminari.

Relación de los gastos hechos en la excursión efectuada por alumnos del 3er y 2° curso de la Escuela Superior para la Mujer a la Biblioteca de Don. Eduardo Toda en Escornalbau, Biblioteca del Centro de Lectura de Reus, Biblioteca Popular de Valls y Monasterios de S^{ta}s Creus y Poblet, en los días 18 a 23 de Junio de 1929.

	Pesetas.	Cts.
10 billetes F.C. de Barcelona a Reus a 9'05	90	50
Omnibus en Reus, 10 asientos,	5	—
Propina al cochero	1	—
Restaurante en Reus según nota n.º 1.	50	70-50
Coche de Reus a Escornalbau	50	—
Propina al conductor	5	—
A la servidumbre de Escornalbau	25	—
A los mozos de caballerías de idem	10	—
10 billetes F.C. de Argentera a Reus a 1'25	12	50
Coche al hotel en Reus	5	—
Propina al cochero	1	—
Hotel en Reus según nota n.º 2	103	65-102,4
Propina al sereno del hotel	2	—
10 desayunos en S ^{ta} s Creus	13	15'70
Gratificación al Consejo de S ^{ta} s Creus	5	—
Restaurante en Poblet según nota n.º 3	72	— 74,
Propina en el restaurante	7	—
Suma y sigue	458	35

Figura 7. Relació de despeses de l'excursió de les alumnes a Escornalbau, i la visita cultural al Centre de Lectura de Reus, a la biblioteca popular de Valls i als monestirs de Poblet i Santes Creus (1929, AFBĐ)

Figura 8. Excursió de les alumnes al castell d'Escornalbau el 1926. D'esquerra a dreta: Cosme Oliva, mossèn Jaume Barrera, una persona no identificada, Maria Coromines, una persona no identificada, Teresa Malagelada, Eduard Toda, Concepció Catarineu, Mercè Barjau i Pilar Bertran. Assegudes a la primera fila: Dolors Biader i Joana Casals (1926, AFBĐ)

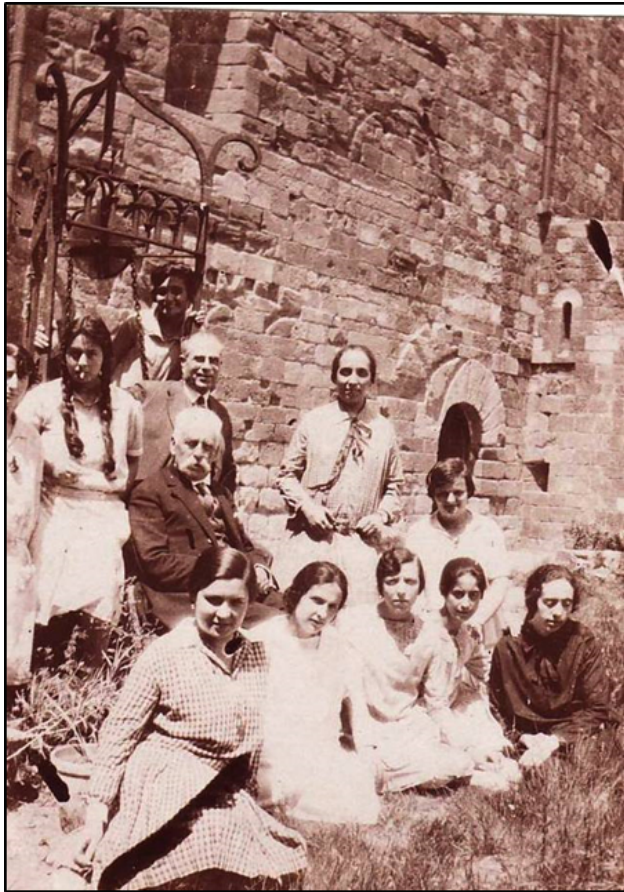

Figura 9. Excursió de les alumnes al castell d'Escornalbou el 1927. Assegut al centre de la fotografia, Eduard Toda; al seu darrere, Júlia Martinà, una noia no identificada, el professor Manuel Ramos, la professora auxiliar i després bibliotecària de l'Escola Consol Pastor, i Pilar Bertran. A la primera fila, una noia no identificada, Isabel Martinà, una noia no identificada, Joana Casals i Mercè Barjau (1927, AFBD)

L'estada al castell era sobretot de descans, amb tota mena de jocs i balls, excursions i passejades pels voltants i alguna representació teatral per agrair l'hospitalitat de l'amfitrió. Carlota Pomés, que per dos anys va anar a Escornalbou, ja de gran escriu al marge d'una de les fotografies del seu fons personal:

A finals de juny de 1928, després d'haver aprovat amb èxit el segon curs de la carrera, la Carlota, amb les seves companyes, féu una excursió al castell d'Escornalbou, invitades pel seu propietari, el senyor Eduard Toda. Per tal de correspondre a la gentilesa, les eixerides noies organitzaren una funció teatral, en la qual estaven representats els grans personatges de la literatura universal (i poc es devien divertir quan, amb permís de l'amo, regiraren tots els armaris i caixes de núvia de la casa, cercant vestits, mantells... i cobrellits per a disfressar-se!). En la foto veiem la Carlota, de Beatriu, guiant el Dant cap al Paradís... (que en el Passeig dels Xiprers del castell no devia quedar pas malament l'escena).

Figura 10. Carlota Pomés i una altra alumna representen Beatriu i el Dant, en els jardins del castell, com a mostra de gratitud a Eduard Toda (1928, Fons personal Carlota Pomés, AFBFD)

Figura 11. Grup de vuit alumnes, a la creu de l'abat Guimerà de Poblet a Escornalbou, disfressades de personatges literaris. Representats a la fotografia hi ha Beatriu, el Dant, santa Teresa de Jesús, probablement Marguerite Gautier, etc. (1928, AFBFD)

Tanmateix, com testimonien les cartes d'algun professor, els comptes de l'estada i el record de les alumnes, al castell les noies també aprenien les beceroles de la restauració de llibres. I per tot això, "como prueba de gratitud por la enseñanza y hospitalidad que dicho patricio e ilustre bibliógrafo da a las alumnas y profesoras de dicha Escuela [Superior para la Mujer]", el juliol de 1927 la Diputació de Barcelona nomena Eduard Toda professor honorari. Poc després, aquella escola tan pomposa de la dictadura li regala un pergami d'agraïment i, molt més sensible i proper, el *ramadet de noies*, com afectuosament les anomena Toda, després de l'estada de juny de 1928, li envia una llàntia per a la capella del castell.¹⁷ El març de 1929, Toda esdevé professor numerari amb caràcter gratuït, és a dir, sense cobrar ni un ral, i la Diputació li assigna, sense justificació aparent, tres professors auxiliars, que eren titulars d'altres assignatures; es destina una partida per a la compra d'estris per a les classes, i l'assignatura Pràctiques de Biblioteràpia es converteix en obligatòria el curs 1929–1930. Com a bon bibliòfil, que volia que els seus llibres es conservessin en el millor estat possible, Toda s'havia preocupat d'aprendre restauració de llibres, i probablement ho havia fet en les estades a Itàlia.¹⁸

Figura 12. Excursió de les alumnes al castell d'Escornalbou el 1928. D'esquerra a dreta: una noia no identificada, Pilar Álvarez (?), una noia no identificada, Carlota Pomés, una noia no identificada, M. dels Àngels Royo, Maria Mariné, Teresa Sanjoan, M. Lluïsa Rafart i Paquita Lerin (1928, AFBFD)

Poc després de la caiguda de Primo de Rivera, quan la Diputació torna a mans dels polítics regionalistes, l'Escola recupera el nom d'Escola de Bibliotecàries i l'esperit i el pla d'estudis que havia tingut en temps de la Mancomunitat. Hi retornen molts dels professors de la primera etapa, i n'entren de nous, com ara Pere Bohigas, Marçal Olivar, Ferran Soldevila, Joan Petit o Joaquim Xirau. Eduard Toda és l'únic professor de

l'etapa anterior que repeteix, i ara té una plaça formal amb una remuneració de 1.000 pessetes anuals per una classe setmanal. Ateses les seves circumstàncies, se li concedeix la flexibilitat necessària perquè pugui acumular la docència en les estades a Barcelona. Sota el nou règim de l'Escola, dirigida per Jordi Rubió, i amb l'assignatura de Restauració integrada al pla d'estudis, continuen les excursions al castell tres anys més; però ara es converteixen en una mena de viatge de final de carrera per a les alumnes revalidades, que van a Escornalbou sense la companyia de cap professor. El 9 de juliol de 1931, Rubió escriu una emotiva carta a les alumnes i a la secretària que gaudeixen d'aquelles jornades de lleure; la traslado completa perquè expressa com eren de plaents per a totes les participants els dies que passaven al castell i el significat de comiat que tenien; a més també mostra la relació tan afable entre les alumnes —i per descomptat l'Escola—, i el professor, i matisen els testimonis que li atribueixen una actitud distant i una mica arrogant:

9-VII-31

Estimades secretària i alumnes revalidades de l'Escola: m'afalaga que m'hagin dedicat una estona d'aquella hora epistolar que procuro imaginar-me: totes amb el cap damunt del paper, molt semblant en les actituds, no tant de segur en les reaccions interiors que la ploma de cada una volia traduir. Conec la delícia d'esplaiar la mirada des del claustre del castell; això sol, ja és un repòs. Quan s'hi afegeix la cordialitat comunicativa del Sr. Toda, Escornalbou és recordat per sempre més com un lloc encisat.

Deu ésser bonic veure-les passejar i riure pels volts del castell. D'haver pogut i, si fos més a prop, hauria pujat una tarda a berenar amb Vs.

Diguin al Sr. Toda que no li vull adreçar cap frase d'agraïment. Ell veu l'alegria de Vs. i no cal res més.

Si no fos desagradable i fora de lloc evocar coses tristes, pensaria que aquest deu ser un dels darrers actes que'l tercer curs 1930-1931 fa corporativament. Però encara ens tornarem a aplegar, quan tornin les senyoretes que van a Anglaterra, en representació de tots, per escoltar les seves impressions.¹⁹

Vulguin saludar ben coralment de part meva'l Sr. Toda i creguin-me totes son afm.

Jordi Rubió

Figura 13. Excursió de les alumnes al castell d'Escornalbou el 1931. Assegudes: Montserrat Ribalta i Enriqueta Casas. A la segona fila: Conxa Guarro, M. Dolors Carré, Isabel Iglesias, Eduard Toda, Anna Maria Gay i Justa Balló (1931, fons Joana Casals, AFB)

Figura 14. Excursió de les alumnes al castell d'Escornalbou el 1931. D'esquerra a dreta: Enriqueta Casas, Justa Balló, Conxa Guarro, Anna Maria Gay, M. Dolors Carré, Montserrat Ribalta i Isabel Iglesias (1931, fons Joana Casals, AFBF)

El 1932, que és el darrer any de les estades a Escornalbou, també hi ha una gran expedició, amb cinquanta-dues excursionistes, que visita els monestirs de Santes Creus i Poblet; la formen alumnes dels tres cursos de l'Escola acompanyades dels professors Bohigas, Massó i Torrents, Olivar, Petit, Soldevila, Riba i la seva muller Clementina Arderiu, i la secretària, Joana Casals. D'aquesta excursió multitudinària no n'ha quedat cap document gràfic, però Casals en fa un resum ben complet en el seu diari (26 de maig, 1932); en destaco el retrat tan viu que dóna del venerable restaurador de Poblet: "[...] El senyor Toda, carinyós, trist i vell, ens rep amb aquell aire entre afectuós i condescendent, de senyor feudal".

Figura 15. Excursió de les alumnes al castell d'Escornalbou el 1932. D'esquerra a dreta: el nét de Toda, Eduard Toda Oliva; Josefina Sampere; una noia no identificada; Eduard Toda; Carme Matas (?); Lluïsa Ganzenmüller; Rosa M. Tresserra (?); dues noies no identificades, i Joaquim Guitert (1932, AFBF)

A més de les anades col·lectives a Escornalbou, hi ha constància que alguna alumna s'havia allotjat al castell amb l'objectiu d'ajudar Toda en la tasca d'ordenar i elaborar la *Bibliografia espanyola d'Itàlia*. Aquest va ser el cas de les germanes reusenques Dolors i Elisa Pujol Solanellas, que havien començat la carrera de bibliotecària a l'Escola Superior para la Mujer el 1927, en la modalitat d'ensenyament lliure, i que no van acabar els estudis.²⁰ Posteriorment, l'alumna Dolors Ferré Florit, que era de Mont-roig del Camp, també va passar alguns dies a Poblet quan, el 1933, preparava el treball de final de carrera dedicat a la bibliografia d'Eduard Toda i Güell, i hi tornà posteriorment per completar-la.²¹ Potser va ser per aquestes experiències que, quan Toda treballa en l'ordenació de la biblioteca monàstica, té la pensada de demanar a Rubió l'ajuda de les alumnes, de manera que, el gener de 1934, comença una nova modalitat d'estades de quinze dies al monestir en petits equips de dues alumnes. Els sojorns els gestiona la secretària Joana Casals amb la supervisió de Rubió, i en parla sovint en el seu diari, ja que ha de fer filigranes per no perjudicar el treball de les alumnes de tercer que són les que van al monestir. El tercer curs de la carrera té poques classes i moltes pràctiques, tant en biblioteques com a l'Escola, en el seminari que dirigeix el director, i això facilita que puguin treballar a Poblet. De la feina que hi fan, en parlen les noies mateixes en les cartes que adrecen a la secretària i al director. En general, dediquen una setmana a catalogar llibres

de la biblioteca pobletana aplegada per Toda; l'altra setmana l'ajuden en la restauració de documents. En algun cas aprofiten el pas pel monestir per avançar en el treball final de carrera, com fa Montserrat Pujol i Bassa, que elabora una bibliografia de Poblet. Per descomptat, també escorcollen i admiren els racons del cenobi i les rodalies, i de tant en tant fan alguna feina imprevista.

Aquesta setmana l'hem dedicada a catalogar i la pròxima, ens ha dit D. Eduard, que restaurarem un dels famosos Peres d'Aragó de la seva col·lecció. A més, la Montserrat està força contenta perquè la seva tesi avança molt; una part de la tarda vol D. Eduard que la dediquem a escorcollar llibres i prendre notes per a la tesi, per cert que aquest treball ens permet veure llibres i documents molt curiosos. (Montserrat Pujol i Maria Prats, carta a Jordi Rubió, 24 de gener, 1936).

Amb tot això, agafem una gana terrible i sort que el Sr. Toda té un rebost exemplar, al qual nosaltres fem sovint els honors q[ue] es mereix. I, com q[ue] a més d'un rebost modèlic té una amabilitat inexaurible amb nosaltres, fa q[ue] ho passem bé de debò. ...Dimarts a la tarda i ahir, matí i tarda, vàrem treballar: cataloguem —autors i títols— i passem al registre; els darrers dies em penso q[ue] restaurarem algun llibre. També ens ha estat confiada la decoració, amb flors i plantes, de l'altar de l'església gran per un casament de luxe que s'hi ha de celebrar dijous vinent. (Francesca Anglada, carta a Jordi Rubió, 9 d'abril, 1936).

Guardarem un bon record de Poblet i gosàriem dir que només per a venir-hi aquests quinze dies ja val la pena haver estudiat per Bibliotecàries. (Rosa Granés i M. Felipa Espanyol, carta a Joana Casals, 8 de desembre, 1936)

Les estades es perllonguen fins entrada la guerra; la darrera carta d'alumnes que es conserva és la que va signada per Rosa Granés i M. Felipa Espanyol, de 8 de desembre de 1936.²² Però encara el 17 de gener de 1937 Toda escriu a Joana Casals per dir-li que aquell dia surten de Poblet dues alumnes, i que de moment s'haurien de suspendre els viatges fins que es regularitzi el servei de ferrocarril.²³

Tornant a l'assignatura que Toda va impartir a l'Escola, inicialment es va anomenar *Biblioteràpia*, i a partir de 1930 va rebre el nom de *Restauració de Llibres* —o *Reparació de Llibres*, com consta a les notes de classe de Rosa Leveroni (1933)—; amb un to desenfadat, ell mateix parla de la classe de *bugada de papers* o de *bugades literàries* en les cartes a Duran i Sanpere i Joana Casals, quan li demana que faci el favor de "tocar 'llamada y tropa'" perquè passarà uns dies a Barcelona i, per tant, es reprenen les classes. L'assignatura tenia dues parts diferenciades: d'una banda, com es dedueix de les notes de classe de Leveroni, que es conserven a la Biblioteca de Catalunya, consistia en unes breus sessions teòriques amb nocions sobre l'estructura física del llibre, la comprovació de llur completesa, la composició dels diferents tipus de paper, els mètodes més adequats per tractar-los i els danys usuals en els documents; de l'altra, hi havia unes sessions pràctiques dedicades a aprendre a descosir i desmuntar els llibres, rentar-ne els fulls, treure'n les taques, encolar-los i muntar-los de nou. Potsar era agosarat per la poca experiència de les joves, però treballaven amb material bibliogràfic de la Biblioteca de Catalunya que els proporcionava Jordi Rubió o el conservador de la Secció de Manuscrits, Pere Bohigas.

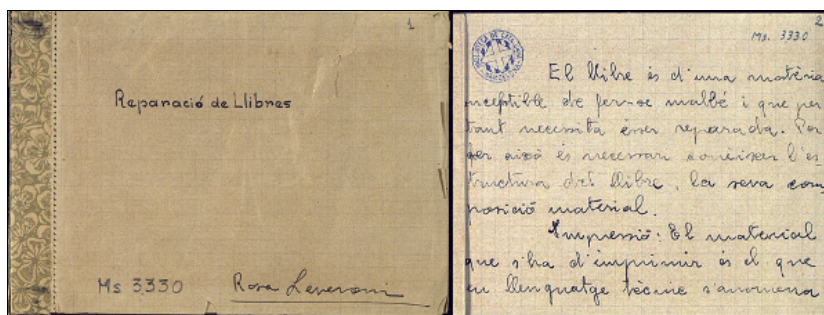

Figura 16. Notes de Rosa Leveroni de l'assignatura d'Eduard Toda (1933, Biblioteca de Catalunya, ms. 3330)

Per fer les pràctiques, l'Escola disposa primer d'un instal·lació molt elemental, però ben aviat es munta un laboratori de restauració amb el material tècnic necessari i amb piques amb aigua corrent, que queda enllestit el curs 1931–1932.²⁴ Del diari de Joana Casals es dedueix que ella mateixa en gestiona el dia a dia i s'encarrega de la compra de material; també controla i assessora la feina de les alumnes quan no hi ha el senyor Toda. A més, hi treballa, al marge de les classes i amb algunes bibliotecàries —com ara M. Àngels Royo, Enriqueta Casas i M. Cinta Muntalà—, en la restauració de documents, en part supervisades per Toda i en part aprenent a base d'assajos i d'errors. Aquesta activitat, que en general es fa per a la Biblioteca de Catalunya però també per a algun particular, es manté fins al final de la guerra:

El laboratori rendeix força. Aquest estiu n'han sortit 5 llibres relligats i tenint en compte que el que en diem estiu escolar, ha estat molt curt, és molt. N'hi ha 5 o 6 a mig fer. El Pere Serafi que arregla la Muntalà (la Royo no treballa ni agost ni setembre) queda molt bé. Unes relligadures que arreglàvem les tinc aturades. Estava massa rendida per a poder-hi treballar (Casals, entrada de 7 de setembre de 1938)

Figura 17. Laboratori de restauració als espais de l'Escola a la Casa dels Canonges (1932? AFB)

Les pràctiques de les alumnes i el treball addicional que es feia al laboratori per restaurar materials de la Biblioteca de Catalunya, van posar en evidència que l'entitat necessitava personal especialitzat en les tècniques de restauració. Per això, quan el curs 1934–1935 es convoquen unes pensions d'estudi perquè les antigues alumnes de l'Escola puguin ampliar la formació a l'estranger, Ascensión Zamorano, que s'havia graduat el 1933 i que havia treballat al laboratori de manera voluntària, obté una de les beques per estudiar restauració a la Biblioteca Vaticana. A partir de la tardor de 1939, Zamorano s'encarrega de les classes de restauració de l'Escola, treballa com a restauradora per a la Biblioteca de Catalunya i dirigeix el laboratori que compartiran les dues institucions fins ben entrats els anys vuitanta del segle passat.

Toda va continuar donant classe a l'Escola de Bibliotecàries en les seves estades a Barcelona fins al juny de 1937. El 12 d'aquell mes, escrivia a Joana Casals per expressar la seva tristesa per la mort d'Antoni Rubió i Lluch; també li deia que, recuperat del refredat, estava a punt d'anar a Barcelona per donar les classes. Sobretot pel contingut i el to de la primera part de la carta val la pena transcriure-la pel sentiment d'amistat que manifesta per la pèrdua del darrer amic d'aquella generació que, de joves, es reunia al voltant de Víctor Balaguer:

Sta Joana Casals

Ma bona amiga: sa carta m'ha portat la trista nova de la mort del Sr. Rubió i Lluch, que he sentit de cor, doncs era un de mos mes vells amics. El vaig conèixer farà uns sexanta anys a Vilanova i Geltru, junt amb el seu pare l'il·lustre Rubió i Ors. ¡Com passen les gents i 'ls temps! D'aquella gran colla d'amics que rodejavem a Balaguer als inicis de sa Biblioteca Museu, crec que ja sols quedo yo. Vaig passar l'importu refredat de la setmana anterior i estic en disposició d'anar a Barcelona quan en Guitert em vinga a buscar, doncs ell m'ha resolt la questio d'allotjament. Vegil o envieli al dispensari Duran i Bas tot dientli que l'espero, o al menys que espero el auto.

I vindré desseguida.

Sempre seu millor amic,

E. Toda

El curs següent interromp la docència perquè la tasca de protecció del patrimoni que du a terme a Poblet requereix la seva presència, i també perquè l'edat avançada, la salut delicada i les circumstàncies bèl·liques l'impedeixen viatjar regularment a Barcelona. En una amable carta de 9 de juliol de 1938, Rubió li explica que Emili Brugalla ha donat un curset d'enquadernació per suplir les seves classes, i ara li demana la conformitat per considerar aprovades de Restauració les alumnes que han superat les proves del curset. Aprofita la carta per parlar-li d'uns llibres de la *Bibliografia espanyola d'Itàlia* que no han arribat a la biblioteca i en la correspondència posterior comenten els llibres i la documentació reunits a Poblet arran de la tasca de protecció del patrimoni. Malgrat les dificultats que ha d'afrontar tot sol al monestir quan ja no li queden gaires energies, Toda roman fidel als ideals a què ha dedicat els darrers vint anys de la seva vida; per això continua enderiat amb els llibres que poden ser útils a la Biblioteca i es queda a Poblet fins al final de la guerra per protegir la seva obra de tants anys. Luis Monreal y Tejada (1999, p. 188–189), que va tenir cura de la recuperació del patrimoni artístic al costat dels vencedors, el retrata amb una imatge que va més enllà del senyor feudal, suggerida per Joana Casals, per apropar-lo als antics comtes catalans:

En enero de 39, al aproximarse las tropas nacionales a Tarragona, un par de agentes de Recuperación Artística, no recuerdo quienes, entraron en Poblet y hallaron un remanso de paz, en el que les recibía un anciano correctísimo y distante con perfecta cortesía. No hablaba de guerra ni parecía depender de nadie. Él estaba allí *gratia Dei*, como aquellos antiguos nobles catalanes que se titulaban condes *por la gracia de Dios*, pues consideraban que lo eran antes de que hubiera reyes para poder nombrarlos. El Poblet de Toda no pertenecía al mundo ni al tiempo. (p. 188–189)

Toda ja no es va moure de Poblet i, després del procés de depuració imposat pel règim franquista, va conservar el càrrec de director del Patronat —els dots diplomàtics devien formar part de la seva genètica.²⁵ Encara va aconseguir la restauració monàstica amb la vinguda de quatre monjos italians del

Cister abans de morir el 26 d'abril de 1941. Seguint la seva voluntat, va ser enterrat al monestir mateix.

Respecte a la seva relació amb l'Escola de Bibliotecàries dels anys trenta, es pot dir que Toda va contribuir a aquell to que la institució tenia d'especial amb les excursions a Escornalbou i les estades a Poblet. A més, entre l'un i l'altra sempre hi va haver respecte i consideració. En la penúltima entrada del diari, Casals el recorda de manera emotiva custodiant aquell Poblet que havia rescatat: "El monestir de Poblet no sé pas si encara és nostre. El Sr. Toda no l'ha volgut abandonar. Pobre Sr. Toda! Estava segura de que ell ho faria així, però temo que haurà patit molt i que encara haurà de patir més" (10 de gener de 1939). Al seu torn, en la darrera carta a l'amic Duran i Sanpere del recull editat per Gener Gonzalvo (2001, carta 82, p. 93–94), Toda també té un record amable per a l'Escola i les noies bibliotecàries; sabent que Duran ha estat nomenat professor de l'entitat, li diu: "Ya sabia qu'erau a l'Escola de bibliotecàries, on crec y desitjo seguireu. En general son molt bones noyes, y les antigues es segur vos parlaran de mi". Les anades a Escornalbou i Poblet van deixar bones memòries a les alumnes i l'arxiu de la Facultat de Biblioteconomia i Documentació de la Universitat de Barcelona conserva un munt de testimonis, escrits i gràfics, d'una relació enriquidora per a les dues bandes i plena d'afecte.²⁶

Fonts documentals

La majoria dels documents d'arxiu citats a l'article pertanyen a l'arxiu de l'antiga Escola de Bibliotecàries dipositat a la Facultat de Biblioteconomia i Documentació com a part de l'Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona. Pertanyen a les sèries Correspondència, Comptes i Factures.

Bibliografia

- Anguera, Pere (1977). *El Centre de Lectura de Reus: una institució ciutadana*. Barcelona: Edicions 62.
- Bohigas, Pere (dir.) (1968). *Cincuenta años de la antigua Biblioteca de Catalunya*. Barcelona: Biblioteca Central de la Diputació de Barcelona.
- Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* (1914–1932). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Casals, Joana (1932–1939). "Escola de Bibliotecàries". 2 quaderns, de maig de 1932 a desembre de 1933 i de febrer de 1934 a gener de 1939. Fons de Joana Casals pendent de destí.
- Comas i Güell, Montserrat (2007). *La Biblioteca Museu Balaguer, un projecte nacional català*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Estivill Rius, Assumpció (1992). *L'Escola de Bibliotecàries, 1915–1939*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- (2015). *Fotografies de l'Escola de Bibliotecàries*. Barcelona: Universitat de Barcelona. (Memòria digital de Catalunya). <<http://mdc.cbuc.cat/cdm/landingpage/collection/fotobib> (<http://mdc.cbuc.cat/cdm/landingpage/collection/fotobib>) >. [Consulta: 29/06/2016].
- Ferré Florit, Dolors (1952). *Bibliografía de Eduardo Toda*. Tarragona: Real Sociedad Arqueológica Tarraconense. Separata de: *Boletín arqueológico*, 1952.
- Fontanals, Reis; Losantos, Marga (2007). *Biblioteca de Catalunya: 100 anys, 1907–2007*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.
- Fort i Cogul, Eufemià (1975). *Eduard Toda, tal com l'he conegut*. Barcelona: Abadia de Montserrat.
- Gonzalvo i Bou, Gener (2001). *Cartes d'Escornalbou i Poblet: un epistolari d'Eduard Toda a Agustí Duran i Sanpere (1922–1940)*. Poblet; Tàrraga: Arxiu Històric Comarcal de Cervera.
- (2005). *Eduard Toda i Güell (1855–1941) i el salvament del monestir de Poblet a través del seu epistolari*. Pròleg de Jaume Massó i Carballido. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Gort i Oliver, Jordina (2015). *Eduard Toda i Güell, la passió per la cultura*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs.
- Gudayol, Anna (2016). "Fons antics i moderns relatius a Sardenya a la Biblioteca de Catalunya". A: Meloni, Maria Giuseppina; Oliva, Anna Maria; Schena, Olivetta (ed.). *Ricordando Alberto Boscolo: bilanci e prospettive storiografiche*. Roma: Viella, p. 223–265.
- Leveroni, Rosa (1933). "Reparació de llibres". Biblioteca de Catalunya, ms. 3330.
- "Llegat Toda" (2016). *Viquipèdia: l'enciclopèdia lliure*. <https://ca.wikipedia.org/wiki/Llegat_Toda>. [Consulta: 29/06/2016].
- Massó i Carballido, Jaume (2010). *Eduard Toda i Güell: de Reus a Sardenya (passant per la Xina i Egipte, 1855–1887)*. Càller: Arxiu de Tradicions de l'Alguer.
- Monreal y Tejada, Luis (1999). *Arte y guerra civil*. Angüés: La Val de Onsera.
- Pla, Josep (1975). "Eduard Toda i la restauració de Poblet (1855–1941)". En: Pla, Josep. *Homenots, quarta sèrie: Josep Maria de Sagarra, Eduard Toda, Josep Maria Junoy, Alfred Sisquella, Salvador Dalí, Salvador Espriu, Joan Serra, Ramon Godó, Joan Salvat-Papasseit, Joan Fuster, Antoni Simon Mossa, Capri, Josep Llorenç Artigas, Miquel Dolç*. Barcelona: Destino, p. 49–84.
- Pujol Solanellas, Dolors (1965). *Bibliografía de l'il·lustre reusenc Eduard Toda i Güell*. Poblet: Impremta Monàstica.

Quiney, Aitor; Estruga, Jordi (ed.) (2005). *Col·leccions privades, llibres singulars*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.

Ruiz i Porta, Juan (1927). "El señor Toda y el castillo de Escornalbou". *Barcelona atracció*, vol. 17, núm. 187, p. 24–28.

Sardà i Vidal, Anna (1983). "Història del Laboratori de Restauració de la Biblioteca de Catalunya (1923–1976): memòria de final de carrera presentada a l'Escola de Biblioteconomia i Documentació de Barcelona, convocatòria de febrer de 1983".

Vidal, Plàcid (1972). *El convencionalisme de la vida*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.

Notes

¹ El text d'aquest article és una versió ampliada de la conferència impartida per l'autora a la Biblioteca Xavier Amorós de Reus el 27 de setembre de 2016 en el marc de l'Any Toda organitzat per l'Ajuntament de Reus amb la col·laboració de la Diputació de Tarragona i la Generalitat de Catalunya.

² Les monografies de Fort i Cogul (1975), Gonzalvo (2001, 2005), Gort (2015) i Massó i Carballido (2010), que figuren a la bibliografia, així com altres treballs d'aquests autors, són una petita mostra de la bibliografia sobre el personatge.

³ En el catàleg en línia de la Biblioteca de Catalunya el terme *Col·lecció Toda*, com a paraula clau, recupera 3.087 registres que corresponen a la Col·lecció Bibliografia Espanyola d'Itàlia (BEI). Òbviament, el terme *Col·lecció Toda* és ambigu, ja que suggereix un conjunt més ampli que el de la BEI que, com a col·lecció, es coneix per aquest nom. Del conjunt de la Col·lecció Elzeviriana i de les moltes altres peces que el mecenes va donar a la Biblioteca a inici dels anys vint del segle xx, no n'he sabut trobar cap rastre en el catàleg —només si porten algun dels seus ex-libris, la marca es fa constar en una nota que no es pot recuperar (ni tan sols en cerques per paraula clau). En canvi, si a la secció Fons i col·leccions del web de Biblioteca, se cerca per *Toda, Eduard*, s'accedeix a la descripció de tots els llibres de les col·leccions BEI i Elzeviriana, a una col·lecció de cartells polítics anglesos, i a l'inventari dels manuscrits todians que es conserven a la Biblioteca. Ja està bé, és clar, però encara estaria millor que l'accés a aquestes col·leccions i a la resta de materials de la mateixa procedència es pogués fer des del catàleg.

Quan l'article està en premsa, i arran de correus enviats a la BC sobre el tema de l'accés a les donacions de Toda, Núria Altarriba, directora de la Unitat Bibliogràfica, em comenta que han complementat l'accés a les col·leccions del mecenes amb els encapçalaments addicionals següents: Col·lecció Elzeviriana; Col·lecció de manuscrits Eduard Toda i Col·lecció de cartells polítics anglesos.

⁴ Per a una descripció de la Col·lecció Elzeviriana, vegeu *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, vol. 6 (1920–1922), p. 395, i Bohigas, 1968, p. 95–96.

⁵ El 1930, ja abans de la fallida del Banc de Catalunya que s'esdevindria el 1931 i quan estava a punt de constituir-se el Patronat de Poblet que presidiria, el monestir es va convertir en la prioritat de Toda. El maig d'aquell any ja considerava la possibilitat de vendre parts de la col·lecció italiana per dedicar els guanys a la reconstrucció de Poblet; així ho expressava en una carta a Duran i Sanpere de 17 de maig de 1930:

He fet un reuento de la llibreria italiana, y entre sos 3.000 vols, n'hi trobo 50 tassats a mil pelas cada un. Es la xifra que necessito pera netejar, consolidar y restaurar desde las torres reyls fins a la habitació del Mestre de Novicis.

No cregau que això sia cap alusió indirecta, reclam, ni indicació de rés. Senzillament resumeix un càlcul fet de nassos al planol d'aquella part de las murallas interiors de Poblet. (Gonzalvo, 2001, p. 48, carta 21)

Amb la creació del Patronat, va aconseguir ajudes de les administracions per a la restauració del recinte.

⁶ Per a una descripció de la Col·lecció Bibliografia Espanyola d'Itàlia, vegeu Bohigas, 1968, p. 96–98.

⁷ Fort i Cogul (1975). En els capítols sobre la Xina, Egipte i Sardenya l'autor parla amb bastant detall d'aquestes troballes i del seu destí. Per a les donacions a la Biblioteca Museu de Vilanova, sobretot les que fan referència a peces museístiques, vegeu Comas i Güell (2007). Per a l'adquisició i el destí de les actes dels parlaments sards, vegeu Gudayol (2016).

⁸ Tant Fort i Cogul (1975, p. 114–115) com Gort (2015, p. 217–218) diuen que, segons Ruiz i Porta, una tercera part de la Biblioteca de Vilanova devia ser donatiu de Toda; tanmateix, aquest autor no esmenta, en el seu article de 1927, la Biblioteca Museu. Per la seva banda, Comas (2007, p. 179–180) parla de manera imprecisa dels donatius bibliogràfics de Toda.

⁹ En la *Memòria de la catalogació del Fons Toda de la Biblioteca del Centre de Lectura* (1984), Terrades anota que el nombre de llibres que pertanyen a Toda és, amb tota seguretat, de 1.100, probablement els que inclouen algun dels seus ex-libris. Però forçosament havien de ser més, perquè a part dels 2.000 que dóna amb l'estrena del nou edifici, sovint hi enviava alguna caixa de llibres. El 1935, quan intenta el retorn a Poblet d'algunes peces que tenia el Centre de Lectura, es lamenta que ningú no recordi les seves generoses donacions a la institució (Gonzalvo, 2005, p. 101, carta 39 a Salvador Vilaseca).

¹⁰ Fort i Cogul (1975, p. 115–117) reproduïx cartes de Toda a l'abat Marcé i un fragment de la crònica de Montserrat publicada a l'*Analecta Montserratensia* en els quals es fa referència a la temàtica i el volum del donatiu.

¹¹ Gonzalvo (2001, p. 15) parla d'uns 6.000 llibres estrangers de tema hispànic més tota la documentació de Domènec Badia. Ruiz i Porta (1927, p. 28) dóna la xifra de 7.000 volums i Fort i Cogul (1975, p. 117–118) calcula el donatiu en 8.000 volums. L'article "Llegat Toda" de la *Viquipèdia*, concreta molt més les deixes que Toda va fer a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona —en aquest cas, l'article de la *Viquipèdia* sembla força fiable i, pel to, té l'aparença d'estar redactat per personal de l'Arxiu o per algun expert que coneix el tema de primera mà.

¹² Fort i Cogul (1975, p. 115) parla de la biblioteca popular de Tarragona i no pas de la Provincial i diu que el fons donat incloïa una bona selecció de títols de temàtica local, arqueològica, històrica i literària; Gort (2015, p. 227), que es refereix a la Biblioteca Provincial, afegeix que no es pot confirmar el donatiu exacte perquè el fons no està identificat. Actualment, els materials bibliogràfics que resten de la biblioteca popular estan integrats a la Biblioteca Pública o Provincial de Tarragona.

¹³ Ruiz i Porta (1927, p. 28) i Fort i Cogul (1975, p. 115) aproximen el donatiu a 8.000 i 9.000 volums respectivament; Gort (2015, p. 225–226) parla de 1.700 volums identificats, i Isabel Juncosa, bibliotecària de l'Il·lustre Col·legi d'Advocats de Barcelona, que actualment treballa en la Col·lecció Toda de l'entitat, em comenta que probablement el donatiu va ser d'un màxim d'uns 1.500 volums.

¹⁴ Toda tampoc no va conservar la col·lecció de condecoracions amb què l'havien honorat; en aquest cas, el 1919, les va donar al santuari de la mare de Déu de la Misericòrdia de Reus, on es conserven. Fort i Cogul (1975, p. 111–112) fa la relació de les peces donades, que eren d'or i pedres precioses. El 2016 la col·lecció s'ha pogut veure a l'exposició "Eduard Toda i Güell (1855–1941): de Reus al món", al Museu de Reus.

¹⁵ Si no es diu el contrari, les cartes citades d'aquí en endavant es troben a l'arxiu de la Facultat de Biblioteconomia i Documentació de la Universitat de Barcelona, a la sèrie Correspondència.

¹⁶ Les cartes a l'arxiu de la Facultat de Biblioteconomia i Documentació de la Universitat de Barcelona sobre les excursions al castell s'interrompen el 1931. Joana Casals, en el seu diari, esmenta l'estada a Escornalbou de les alumnes revalidades el 1932, que va ser el darrer any de la visita col·lectiva; així mateix, també hi ha una fotografia de la visita.

¹⁷ Fort i Cogul (1975, p. 156–160). Fort dedica unes pàgines a les estades de les alumnes a Escornalbou. La informació que dóna és força acurada, però conté algunes imprecisions i inexactituds, com ara en quin moment Toda esdevé professor del centre.

¹⁸ Sardà (1983, p. 10) apunta que no se sap d'on li venien els coneixements de restauració, però en les converses que hi vaig tenir amb Joana Casals quan escrivia la tesi, va comentar que probablement va ser a Itàlia on va aprendre nocions d'aquella tècnica (Estivill, 1992, p. 261, nota 224).

¹⁹ Aquell estiu de 1931, les alumnes Justa Balló i Isabel Iglesias van gaudir de la primera beca que la Generalitat concedia a alumnes de l'Escola per fer estades a l'estranger. Totes dues van assistir al congrés anual de la Library Association que aquell any va tenir lloc a Chetelham, Anglaterra (Estivill, 1992, p. 300).

²⁰ Fort i Cogul (1975, p. 156–157) anota que les dues germanes van anar al castell entre 1927 i 1931 per ajudar Toda a redactar les fitxes de la bibliografia. Molts anys després, Dolors Pujol, que treballava a la biblioteca del Centre de Lectura, va publicar la *Bibliografia de l'il·lustre reusenc Eduard Toda i Güell* (1965).

²¹ En una carta a Jordi Rubió de 24 d'agost de 1937, Dolors Ferré Florit li diu que un parell d'anys enrere va anar a Poblet per completar la bibliografia de Toda, que havia començat a elaborar com a tesina de final de carrera; ara li envia el text actualitzat perquè li digui si es pot publicar. El treball de Ferré Florit no va veure la llum fins al 1952, quan el va publicar la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense.

²² Poc després, Granés i Espanyol, ja bibliotecàries, treballaran al Servei de Biblioteques del Front.

²³ La relació de Toda amb algunes antigues alumnes va continuar ben viva: en una carta del 12 de setembre de 1937, comenta a Joana Casals que "Les bones amiguetes Casas, Guarro i Carré —totes tres havien acabat la carrera el 1931— volien passar un parell de dies aquí [a Poblet], i excuso dir-li si les hauria rebut amb la millor voluntat. No puc fer-ho immediatament per raó dels queviures, cada dia mes escassos, però crec i desitjo que aviat les podré convidar a tota una setmana, mínim de temps normal per gaudir de Poblet. Si vosté les acompanyés fora encare millor". Probablement les tres noies no van arribar a anar a Poblet aquella tardor, però la voluntat hi era —també per part de Toda.

²⁴ Per a la creació i el desenvolupament del laboratori, vegeu Sardà (1983). A l'arxiu de l'antiga Escola es conserven les factures del material comprat per a les pràctiques i també les de les obres dutes a terme per a la instal·lació del laboratori de restauració al llarg de 1931–1932.

²⁵ Una altra mostra de la seva virtut diplomàtica són les excel·lents relacions que va tenir amb les direccions i el professorat de l'Escola de la Mancomunitat, la de la dictadura i la de la Generalitat; va ser l'únic professor que iniciant els seus vincles amb l'Escola de la primera etapa, encara que fos com a conferenciant, els va mantenir ben actius i afables fins al final de la guerra, i si no va formar part del claustre de professors de la postguerra, va ser perquè la seva edat avançada hi jugava en contra.

²⁶ La majoria de les fotografies que es conserven a l'Arxiu de l'antiga Escola de Bibliotecàries a la Facultat de Biblioteconomia i Documentació de la Universitat de Barcelona sobre les anades a Escornalbou i Poblet formen part de la col·lecció Fotografies de l'Escola de Bibliotecàries, publicada a la *Memòria digital de Catalunya* (Estivill, 2015). La cerca a la col·lecció pel terme *Escornalbou* recupera un total de 66 fotografies, totes relatives a les excursions de les alumnes al castell i amb un parell més de

fotografies sobre Poblet. Així mateix, cercant per *Poblet* es recuperen tres fotografies d'una excursió al monestir d'un grup de bibliotecàries tarragonines. Una part d'aquestes fotografies formava part en principi de l'arxiu de l'Escola, però una altra part important hi ha ingressat per donatius. Joana Casals va donar un àlbum d'un centenar de fotografies, amb imatges d'algunes de les excursions al castell i d'un bon nombre d'excursions organitzades per l'Agrupació Escola de Bibliotecàries o per les alumnes en els anys trenta; el donatiu el va fer a final dels anys vuitanta, quan l'autora d'aquest treball hi va mantenir contacte arran de l'elaboració de la tesi doctoral sobre l'Escola. Més recentment, Rosa Maria Piquer Pomés i M. Lluïsa Ferreres Balañà, filles, respectivament, de Carlota Pomés i Maria Balañà, han donat a la Facultat de Biblioteconomia i Documentació alguna fotografia dels seus fons personals amb imatges de les excursions a Escornalbou i Poblet, i Maria Carme Illa hi ha dipositat diversos clixés corresponents a l'excursió a Escornalbou de 1931 que procedien del fons de Joana Casals.

Citació recomanada

Estivill Rius, Assumpció (2016). "Eduard Toda, de bibliòfil i mecenes de biblioteques a mestre de bugada de papers". *BID: textos universitaris de biblioteconomia i documentació*, núm. 37 (desembre) . <<http://bid.ub.edu/37/estivill.htm>>. [Consulta: 15-12-2016].

